

**Symposium o projektu výzkumu
vertikální sociální diferenciace
a mobility obyvatelstva ČSSR,
Praha 6.—9. června 1967**

LIBUŠE DZIEDZINSKÁ

Vysoká škola chemicko-technologická,
katedra marxismu-leninismu, Pardubice

Sociologický časopis¹ již svého času informoval v obecné rovině o prvním náčrtu programu výzkumu sociální diferenciace socialistické společnosti. Výzkum týmu, soustředěného kolem Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy při Karlově universitě v Praze (za spolupráce Sociologického ústavu ČSAV i SAV, katedry sociologie Vysoké školy politické ÚV KSČ a katedry filosofie fakulty všeobecného lékařství UK), je zaměřen k problematice vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR, zejména ve vztahu k vertikální diferenciaci a mobilitě v oblasti charakteru práce.

Ve dnech 6.—9. června se sešlo v Praze v Karolinu symposium, které posoudilo projekt sociologicko-statistického výběrového šetření vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR, jež je nejvýznamnější součástí tohoto výzkumu. Symposia se kromě československých odborníků zúčastnili hosté z Jugoslávie, Maďarska, NDR, NSR, Polska a SSSR, a jmenovitě: S. Ferge — Maďarsko, M. Janičijević — Jugoslávie, E. K. Scheuch — NSR, H. Steiner — NDR.

Symposiu byl předložen k posouzení projekt sociologicko-statistického výběrového šetření a řada studií k dílčím aspektům výzkumu, z nichž mnohé vedle teoreticko-metodologických problémů obsahovaly i první závěry z předvýzkumu uskutečněného na jaře 1967.

V úvodním referátu na symposiu P. Machonin blíže osvětlil některé problémy celého výzkumu a zdůvodnil základní metodologické přístupy, které konfrontoval s prvními zpracovanými výsledky předvýzkumu provedeného u 480 domácností. Předvýzkum dokázal, že koncepce výzkumu je nosná. Zejména se zdá, že ukazatel charakteru práce soubor výrazně diferencuje. Nejsilnější vazby k ostatním ukazatelům má charakter práce, vzdělání a účast na řízení. Předvýzkum odhalil rovněž řadu problémů, které bude třeba dále řešit; patří k nim kupř. upřesnění některých otázek souvisejících s operacionalizací „sociálního statusu“, zejména jeho jednotlivých ukazatelů, jimiž jsou charakter práce, dosažené vzdělání, podíl na řízení, životní úroveň, životní styl a prestiž. Zejména pak je to problém váhy jednotlivých ukazatelů a otázky vyplývající z inkongruence jednotlivých ukazatelů statusu na stratifikačních škálách. Dále jsou to některé

problémy vztahující se bezprostředně ke zkoumanému souboru, a to zvláště rychlé zužování souboru směrem do minulosti, problém ekonomicky neaktivních obyvatel, a tudíž osob s neúplným statusem, jež tvoří skupinu se specifickým sociálním chováním a dávají vzniknout jiným závislostem. Předvýzkum také ukázal na některé nedostatečně diferencující ukazatele (životní sloh a kategorie bytů), otázky vznikají kolem problému homogenity a heterogenity rodin atd.

K teoreticko-metodologickým problémům výzkumu mobility byl zaměřen doplňující referát B. Jungmanna, jenž poukázal na to, že podle předvýzkumu se dá soudit, že nejvýraznější mobilitou je intergenerační mobilita v dimenzi složitosti práce.

V oponentském posudku zdůraznil J. L. Fischer závažnost výzkumu, která daleko přesahuje lokální význam. V souvislosti s tím položil otázku, zda vzorek zahrnující 1/2 0/0 domácností bude dostatečný vzhledem k změnám, které se v naší společnosti odehrály, a vzhledem k specifickým přeměnám na Slovensku — a to zejména s přihlédnutím ke zužujícímu se vzorku. Naléhavě doporučuje početní zvětšení vzorku, neboť dění, které bude výzkumem zachyceno, se v dějinách vyskytuje velmi zřídka a zasluhuje proto co nejvšestrannější „prerentgenování“. K metodologii výzkumu neformálních, přátelských skupin navrhuje doplnit dotazník otázkou, jakými zájmy jsou přátelské skupiny spojeny, neboť přátelské kontakty se mnohdy navazují přes „koníčky“, přičemž se lidé neptají na vzdělání ani na socioprofesionální zařazení.

M. Kaláb se ve svém oponentském posudku vyjádřil pozitivně k projektu jako celku. Poznámky měl k teoretickým východiskům projektu, zejména k pojetí sociální struktury a sociálního systému v tom smyslu, že v dialektickém pojetí je třeba chápat systém jako určitou stránku struktury. Podle jeho názoru je definice sociální struktury v projektu nejasná, nevyplývá z ní, zda je chápána jako model celku společnosti či jako způsob seskupování, což by znamenalo, že sociální struktura se pojímá jako sociální systém.

Na symposiu byl rovněž přečten doporučující oponentský posudek ekonomického charakteru Z. Marka a K. Markové, jenž mj. učinil předmětem posouzení vztah

¹ P. Machonin, B. Jungmann: *Sociální diferenciace socialistické společnosti a diferenciace v charakteru práce. (Náčrt teoretické koncepce výzkumného programu)*, SC 1965/6, str. 656—666.

mezi složitostí a efektivností práce. Také další posudky byly kladné. M. Svoboda se vyjádřil k projektu zejména z hlediska jeho styčných bodů s výzkumem v oblasti vědeckotechnické revoluce. Jeho vystoupení vyvolalo diskusi k charakteru etapy, již prožívá naše společnost. Zdá se, že jde spíše o etapu dokončování industrializace a tím i vytváření a upevňování nové stratifikace než o etapu překonávání stratifikace. M. Bondy ve svém posudku podnětně rozbral některé psychologické aspekty rozporů, na základě nichž budou sebrána empirická data. Písemně byl zaslán posudek V. Lamsera, který doporučuje použít ve fázi interpretace zejména metody kontextuální analýzy.

Teoreticky velmi závažné připomínky k projektu formuloval M. Janičíjevič, který vyslovil souhlas s teoretickým popisem sociálního systému a jeho vztahu ke kulturnímu systému a ocenil tendenci opustit zastaralá konceptuální schémata. K otázce vertikální sociální diferenciace vytyčil závažný problém funkcionálního a vertikálního aspektu sociální diferenciace. Klade důraz na to, že funkcionální aspekt je v podstatě objektivního charakteru, zatímco vertikální aspekt sociální diferenciace je v podstatě určen významem, který jednotlivým činnostem, rolím a funkcím připisuje společnost, čili má v podstatě charakter subjektivní. Dále považuje za nezbytné vydělit základní funkcionální oblasti, základní druhy činností směřující k uspokojování potřeb, a vytvořit hierarchii jejich významu, jejich hodnot s porovnáním základních oblastí: hospodářské produkce, sociálních služeb nejrozumnějšího druhu, vzdělání, kultury, vědy. Klasifikace profesí z těchto hledisek je nezbytnou podmínkou propracování teoretického systému i operacionalizace ve výzkumu. Janičíjevič rovněž upozornil na to, že podle jeho názoru nejsou v projektu propracovány problémy politického systému tak důkladně, jako problémy systému pracovních profesionálních.

K prvnímu problému P. Machonin namítá, že nelze příliš jednoznačně spojovat funkcionální aspekt s objektivní stránkou, a opačně. V daných kulturních podmínkách existují určité funkcionální nezbytnosti, dané objektivně, které se nutně promítají do vertikální diferenciace i do systému sociální stratifikace. Jistá míra vertikální sociální diferenciace je v daných kulturních podmínkách objektivně podmíněna objektivními potřebami společnosti. Zároveň však v daných kulturních podmínkách dochází k tomu, že rozměry a konkrétní formy vertikální diferenciace přesahují určitou nezbytnou míru danou kulturními podmínkami a potřebou daného kulturního pohybu. Ani v tomto případě však nelze mluvit o tom, že by dané rozměry a tvary sociální stratifikace měly výhradně subjektivní charakter, i zde je nutno hledat jejich objektivní stránku a objektivní podmíněnost, danou v podstatě autonomností pohybu daného sociálního systému. Z hlediska teoretického východiska výzkumu se jeví jako principiální otázka od-

lišení subjektivních a objektivních škál hodnot, které se podílejí na vytváření škál sociální stratifikace. Je sice velice obtížné konstruovat objektivní škály, u kterých bychom dokázali, že nezahrnují subjektivní momenty, ale k tomu, abychom mohli o společnosti vypovídat něco smysluplného a provést určité její zhodnocení, je nutno předpokládat, že určité objektivní škály existují.

S myšlenkou o subjektivním charakteru vertikální sociální diferenciace polemizoval také Z. Strmiska. Domnívá se, že tato koncepce je v rozporu s pojetím společnosti jako funkčního systému, jako systému s cílovým chováním, který je schopen dosahovat a uchovávat určité stavy. Důsledná interpretace společnosti jako funkčního systému předpokládá právě vertikální diferenciaci. K otázce pojetí sociálního a kulturního systému poznamenává, že je zde určité nebezpečí záměny kulturního systému a společenské totality.

K pojetí sociální struktury a stratifikace se dále vyjádřila S. Fergeová, která se postavila za širší koncepci stratifikace, neomezující se jen na vlastnicko-výrobní vztahy, a doporučovala použití spíše tradičních statistických kategorií popisu profesionálních vztahů, a prof. Amvrosov, který naopak v pojetí sociální struktury akcentoval třídní vztahy. K typu sociální diferenciace promlouvala také L. Kalinová, která nepopírá hypotézu, že základním diferenciálním faktorem v současnosti je charakter práce, ale zdůrazňuje, že je nutno počítat s tím, že po dlouhou dobu byly významnými diferenciálními faktory faktory politicko-mocenské. Protože v současném sociálním systému můžeme vystopovat hluboké souvislosti s minulostí, je nutno zdůraznit i genetickou stránku.

V diskusi byl dále kladen důraz na to, že výzkum musí postihnout reálnou a nikoliv analytickou artikulaci společnosti (Fergeová). Postižení reálné společenské struktury je významným problémem celého výzkumu a proto ve svých různých aspektech zaujalo stěžejní místo v pozornosti symposia. Jednou z otázek, která s touto problematikou souvisí, je operacionalizace statusu. Na problémy v tomto směru poukazuje Z. Strmiska. Status je multidimenzionální, přičemž jednotlivé faktory statusu se mohou lišit na jednotlivých stupních sociální struktury. Systém statusu může být jiný u většiny společnosti a jiný u elity. Strmiska zdůrazňuje význam vyjasnění problému statusu a složek statusu, neboť inkonzistence statusu s sebou nese určitý typ sociálního chování, a to tendenci zvýšit nižší složku statusu, v interakčních systémech pak tendenci vyhybat se lidem, kteří reagují na nižší složku statusu. Nemohou-li jedinci s inkonzistentním statutem zvýšit nižší složky statusu, obracíjí se proti převládajícímu systému hodnot. Mělo by se tedy počítat s určitým způsobem vyjádření inkonzistence statusu; z toho hlediska je pak otázkou oprávněnost použití faktorové analýzy pro vyjádření generalizovaného statusu, neboť tato metoda může inkonzistenci statusu zakrýt. M. Petrusek upozorňuje, že pro

charakteristiku statusu je třeba rozhodnout, které ze sociologických znaků budou považovány za relevantní, což zároveň znamená eliminaci jiných znaků, které mohou být relevantní v jiných relacích. Pro popis seskupení se stejným nebo obdobným statutem budou hledány shluky jednotlivých ukazatelů statusu — dislokační vzorce, ovšem zůstává otázkou, jak budou tato seskupení kategorizována na skupiny s vysokým, středním a nízkým statutem při předpokládané inkonzistenci statusu, a dále, podle jakých kritérií lze vůbec rozhodnout, zda jde o inkonzistentní či jiný status.

K dalšímu aspektu tohoto problému říká E. M. Scheuch, že je třeba počítat s tím, že různé typy stratifikace v průmyslové společnosti nemusí koincidovat; například škála podle výše konzumu nebude pravděpodobně koincidovat se škálou prestiže. Poukazuje na řadu problémů s konstruováním škály moci a doporučuje soustředit se na prestiž, v němž vidí hlavní ohnisko generalizovaného statusu. Vcelku prof. Scheuch podpořil základní myšlenky projektu, jež považuje v mnoha směrech za originální. Doporučil však některá metodologicko-technická zdokonalení a vhodné validizační postupy.

K problémům mobility byla vyložena (J. Lauber) metodika sledování a interpretace mobilitních drah, v níž bude použit model markovských řetězců. Umožní najít nejpravděpodobnější dráhu, tj. tu, již prochází nejvíce jedinců. E. K. Scheuch hovořil k novým typům mobility v průmyslové společnosti (přičemž podotkl, že termín „industriální společnost“ rychle zastarává — jde spíše o společnost určenou průmyslem). V těchto podmínkách se zvyšuje horizontální mobilita a migrace, k nimž dochází v důsledku ekonomické racionalizace, tj. zavírání starých a otvírání nových odvětví, a rovněž v důsledku rozšiřování terciárního sektoru.

Symposium se zabývalo také dílčími aspekty výzkumu. Diskusi k charakteru práce uvedl B. Jungmann rozбором pracovně profesionálního systému. Poukázal na problémy vyplývající z toho, že bude použito jediné konstrukce jak pro výzkum současné diferenciaci, tak pro výzkum mobility, a dále pak na problém pracovně profesionální role a jejího rozlišení.

Závažné teoretické problémy se dostaly do centra pozornosti po vystoupení L. Brokla k problematice účasti na řízení. Řečník uvedl nejprve obtíže dané předmětem zkoumání, vyplývající z toho, že není možno postihnout mocenský systém v jeho nejružnějších sférách (politické, ekonomické, morální, náboženské, kulturní apod.). Redukce moci na jedinou dimenzi činí problém neprůhledným. Obtíže zkoumání pak vyplývají z toho, že skladba vzorku zachycuje jen dolní stupně hierarchie moci a vrstvy pod nimi. L. Brokl zdůraznil význam tohoto aspektu výzkumu, neboť ukazatele podílu na moci jsou dominantními faktory pro tvorbu reálných společenských skupin, zatímco skupiny zformované podle ostatních ukazatelů se mu jeví spíše jako neintegrované, statistické skupi-

ny. Souhlas s myšlenkou, že rozhodujícím kritériem je podíl na moci a nikoliv charakter práce, vyslovil J. L. Fischer, přičemž podotkl, že výzkum nemůže zachytit faktickou mocenskou strukturu. K problematice analytických a reálných skupin poznamenal P. Machonin, že mezi reálnými a analytickými skupinami existuje řada skupin, které se ještě nestačily plně zformovat a ve společnosti se jako skupiny manifestovat. S. Fergeová vyslovila požadavek, aby bylo při výzkumu respektováno přinejmenším rozlišení moci, autority a odpovědnosti. R. Roško formuloval námitky k operacionalizaci struktury moci, která nepočítá s asymetrickým modelem struktury moci v ČSSR. H. Steiner seznámil účastníky symposia se zkušenostmi obdobného výzkumu v NDR a upozornil, že je třeba počítat s rozdílnou vahou jednočlívých klasifikačních faktorů u rozličných institucí. Ve výzkumu v NDR se ukázaly velké rozdílnosti mezi pracovníky ÚV strany, odborů, Nejvyššího soudu, členů vlády a parlamentu, a to v různých ukazatelích (původ, mobilitní dráhy apod.).

Diskuse k problematice reálných a analytických skupin pokračovala i po úvodním slově M. Petruska k otázkám zkoumání interakce a preference, a to zejména proto, že řečník označil vytvoření interakčního systému za základ reálné skupiny. V diskusi bylo zdůrazněno, že je třeba rozlišovat reálná seskupení „o sobě“ a „pro sebe“.

J. Večerník ve svém výkladu o životní úrovni hovořil především o nutných korekcích tohoto dílčího aspektu výzkumu na základě poznatků z předvýzkumu; J. Linhart v dalším hovořil o problematice zjišťování životního stylu a okolnostech, které toto zjišťování znesnadňují.

K problematice prestiže podal úvodní výklad J. Kapr. Zkoumání prestiže bylo po zralých úvahách z velkého sociologicko-statistického šetření vyraženo a bude provedeno zvlášť na menším vzorku. J. Kapr porovnal výsledky z předvýzkumu s několika publikovanými výzkumy prestiže ze zahraničí. Značné rozdílnosti se ukazují nejen ve srovnání se zahraničními výzkumy, ale i ve srovnání s některými našimi výzkumy. Vyplývalo to i z informace o výzkumu postavení vědy a vědeckého pracovníka v naší společnosti, kterou přednesl V. Brenner.

V. Fišerová hovořila k problematice rodiny; otevřenou otázkou zatím zůstává, jaké metody bude použito při hodnocení statusu rodiny. F. Povolný hovořil k problémům mládeže a generací, zejména ke kategorizaci a charakteristice věkových skupin.

O vypracování programu pro výpočet výsledků zkoumání referoval Z. Šafář, o způsobu výběru souboru J. Vytlačil.

V závěru P. Machonin kladně ocenil význam symposia, které sice odhalilo řadu nedostatků projektu, zároveň však potvrdilo nosnost celé koncepce výzkumu. Všestranné kvalifikované posouzení nepochybně přispělo ke zkvalitnění sociologicko-statistického šetření i celého výzkumu. Nakonec shrnul ně-

které otevřené otázky. Jsou to: a) vztah pracovní profesionálního a politického systému; b) vztah mezi statistickým popisem a postizením reálných sociálních skupin s reálným sociálním chováním; c) vztah „tradičního“ a „netradičního“ přístupu v klasifikaci profesí; d) problém kategorizace kla-

sifikačních škál a jejich užití, aby nebyly zkresleny reálné difference ve společnosti a zároveň aby nebyl vytvářen umělý soulad tam, kde v sociální realitě není. Ve vztahu k celému projektu výzkumu jsou to dílčí otázky, které — i když kladou nové nároky na program zpracování — jsou řešitelné.